

Recensiones

B.J.P. VAN BAVEL, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, (Werken uitgegeven door Gelre, vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht, dl. XLIV), Verloren, Hilversum, 1993, 628 pp. Tevens verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht 1993.

Van de twee grote middeleeuwse premonstratenzerabdijen in het Middennederlandse rivierengebied, Berne en Mariënweerd, is de laatste zonder twijfel het minst goed onderzocht. Of liever gezegd: was het minst goed onderzocht, want met zijn eind 1993 in Utrecht verdedigde dissertatie heeft Bas van Bavel in één klap een grote leemte gevuld. En dat ook nog in een helder geschreven en oogstrelend boek.

Alvorens hij aan de slag kon gaan, moest Van Bavel echter eerst de geest van Otto Oppermann uitbannen. Deze gezaghebbende Utrechtse hoogleraar had namelijk in de jaren '20 het oudste cartularium van Mariënweerd tot *falsum* verklaard. Volkomen onterecht, zo is nu voor eens en altijd gebleken. Van Bavel rekent genadeloos af met Oppermanns geforceerde hyperkritiek en levert *en passant* een onvervalst bewijs van zijn eigen diplomatische vakmanschap. Van Bavel weerlegt de bezwaren van Oppermann tegen de oudste Mariënweerdse oorkonden stuk voor stuk, al moet hij toegeven dat hier en daar wel eens iets — vooral plaatsnamen — is geïnterpoleerd. De auteur moet natuurlijk in dit deel van zijn boek erg in detail treden, maar de fijnproevers zullen ervan smullen en onderwijl menigmaal gnuiven.

Overigens heeft Van Bavel nog een aantal andere mythen doorgeprikt waarmee de eigenlijke ordegeschiedenis al sinds tijden is opgezaagd: de premonstratenzers zouden zich bij voorkeur in verlaten gebieden hebben gevestigd en een pioniersrol hebben vervuld bij ontginningen en bedijkingen. Van Bavel heeft er geen bewijs voor gevonden. Ook de sobere levenswijze van de norbertijnen moet het ontgelden, want er gaat een pittig boekje open over de spilzucht van sommige abten, zoals Peter van Zuyren (1545-1561).

In het deel over de goederenverwerving heeft Van Bavel niet beoogd om een compleet overzicht van alle aankomsten van grond en zakelijke rechten te geven. Hij koos ervoor om de rol die bepaalde invloedrijke geslachten en/of ambtsdragers hebben gespeeld in de opbouw van het omvangrijke Mariënweerdse bezit nader te belichten. Op die manier weet hij de materiële geschiedenis van Mariënweerd op een zinnige manier 'aan te sluiten' bij de algemeen-politieke geschiedenis van het Middennederlands rivierengebied in de hoge en late middeleeuwen.

Vanuit dat oogpunt is vooral interessant de inbreng van de twee machtigste territoriale heren uit de omgeving van Mariënweerd, de graven van Holland en Gelre. Op het totaal van haar bezit had de abdij niet veel Hollandse goederen, maar opvallend genoeg waren ze wel zonder uitzondering afkomstig van de Hollandse graven. Van Bavel voert voor deze vrijgevigheid een aantal mogelijke redenen aan, waarvan hij het streven van de graven om hun invloed in het nog lange tijd vage grensgebied met Gelre te consolideren de meest waarschijnlijke acht. Uiteindelijk mislukte deze opzet en pas dan, aan het begin van de veertiende eeuw, gaan de graven van Gelre Mariënweerd begunstigen, niet met grondbezit, maar met gezagsrechten en privileges. Opmerkelijk in dit verband is Van Bavel's constatering (183) dat de graven van Gelre nooit de voogdij over Mariënweerd hebben geclaimd — sterker nog: de abdij zou in het geheel nooit een voogd hebben gehad (195). Wel beschikten ze over de twee belangrijkste constituerende elementen van de voogdij: het algehele beschermheerschap van Mariënweerd en de hoge rechtsmacht over de waard waarin de abdij lag en het aanpalende Mariënweerdse Veld. Voogd of niet, ook voor hen paste de uitoefening van dergelijke rechten in een streven «om te komen tot de vorming van een territoriale *'Flächenstaat'*» (197).

Naar Nederlandse maatstaven was Mariënweerd een 'rijke' abdij. Met een grondbezit van ongeveer 3500 hectare in de veertiende en 3000 hectare in de vijftiende eeuw bleef zij vermoedelijk alleen bij de abdijen van Aduard en Rolduc ten achter. Het leeuwedeel verwierf Mariënweerd via koop of schenking — terecht merkt Van Bavel op dat het onderscheid niet zo gemakkelijk is te maken als lijkt — in de eerste twee eeuwen van zijn bestaan. Of beter is het te spreken van drie betrekkelijk korte 'golven' van relatief omvangrijke goederenverwerving: het stichtingsjaar, de eerste decennia van de dertiende eeuw en de eerste helft van de veertiende eeuw. Van Bavel heeft helder uiteengezet dat de laatste verwervingsgolf vooral door een gunstige economische conjunctuur werd ingegeven. In een tijd van stijgende grondprijzen stegen de pachtinkomsten van Mariënweerd waardoor kapitaal werd geaccumuleerd voor nieuwe grondaankopen. Toen de conjunctuur na het midden van de eeuw omsloeg, gebeurde het omgekeerde. De abdij zag haar inkomsten dalen en haar kosten stijgen, zodat ze genooddakt was om haar Utrechtse en Hollandse landerijen te verkopen. Sindsdien was het grondbezit sterk geconcentreerd in de zes Lingedorpen in de directe omgeving van Mariënweerd. Hier bezat de abdij naar schatting één derde van het cultuurareaal. De enige excentrisch gelegen bezittingen waren toen nog de uithoven van Weurt (bij Nijmegen), Kessel en Mill. Wat Van Bavel niet verklaart — zelfs niet eens aanroert — is waarom de abdij er niet in is geslaagd een nieuwe 'verwervingsronde' van de grond te krijgen toen de conjunctuur zo omstreeks het midden van de vijftiende eeuw andermaal omsloeg. Ongetwijfeld zijn toen echter veel vrijkomende middelen gestoken in de lossing van panden, terwijl ook de tamelijk strenge amortisatie-edicten verdere aanwas van grondbezit verhinderd

kunnen hebben — een relatie die Van Bavel wat al te vlug omkeert: Mariënweerd werd niet geraakt door amortisatie-maatregelen in de vijftiende eeuw omdat het toch nauwelijks nog onroerend goed verwierf (555).

Buiten zijn grondbezit had Mariënweerd betrekkelijk weinig inkomstenbronnen, zoals tiend- en tijnsrechten. Dit betekende dat het economische wel en wee van de abdij nauw samenhang met de wijze waarop zij haar grondbezit uitbaatte. Wat dat betreft is over de eerste twee eeuwen slechts weinig bekend, maar we mogen aannemen dat Mariënweerd zijn grondbezit in het begin organiseerde in (uit)hoven die rechtstreeks werden uitgebaat met arbeid van conversen en horigen. Van Bavel heeft ook de nodige relictten van dergelijke exploitatievormen blootgelegd. Rond 1300 veranderde het regime drastisch. De meeste grond werd van toen af in tijdpacht uitgegeven. Van Bavel brengt dat in verband met zowel een algemene maatschappelijke tendens, de emancipatie van onvrijen, als met een factor die uitsluitend met de premonstratenzer- (en cisterciënzer)orde had te maken: de terugloop van het aantal lekebroeders. Dat deze ontwikkelingen voortzetting van directe uitbating uitsloten omdat (vrije) loonarbeid te schaars en te duur was, zoals Van Bavel stelt (218), waag ik evenwel te betwijfelen, in elk geval voor de periode tot het midden van de veertiende eeuw. Van Bavel draagt hiervoor ook geen empirisch bewijs aan. Was het niet gewoon zo, dat uitgifte in tijdpacht onder de gegeven omstandigheden een veel rationelere exploitatievorm was dan rechtstreekse uitbating, die een actieve betrokkenheid van de kanunniken bij het landbouwbedrijf zou hebben gevergd?

Hoe dit ook zij, in de late middeleeuwen was Mariënweerd voor zijn inkomsten sterk afhankelijk van de pachtprijsontwikkeling. Wat Van Bavel te berde heeft te brengen over de tijdpacht in de vijftiende en zestiende eeuw kent zijn weerga in de Nederlandse geschiedschrijving niet: de pachtvorm, de samenstelling van de pachtsom, de wijze van verpachting en van betaling, de pachttermijn, de verrekening van bijkomende lasten: over al deze zaken bevat zijn boek nieuwe en waardevolle informatie. Bijzondere aandacht verdienen de zeldzame gegevens over werkelijke pachtbetalingen in de rekeningen van Mariënweerd over de jaren 1530-1560 (p. 361 en volgende). Er valt uit op te maken dat men het niet zo nauw nam met de contractuele pachtsom. Naar believen werd in munten van allerlei soort en herkomst, in geld of natura betaald. Daarnaast bewijzen de rekeningen vooral dat pachten lang niet altijd op tijd werden betaald en dat Mariënweerd betrekkelijk hoge betalingsachterstanden ook gewoon tolereerde. In feite was dit een verkapte vorm van kredietverschaffing, die de verpachter, zo becijferde Van Bavel, als gevolg van geldontwaarding ongeveer 3% van de pachtinkomsten kostte. Deze lankmoedigheid (of laksheid?) krijgt nog meer reliëf als men bedenkt dat de Mariënweerdse pacht prijzen in dezelfde periode in reële termen (dat wil zeggen: uitgedrukt in hoeveelheden elementaire consumptiegoederen) een stuk achterbleven bij, bijvoorbeeld, de Hollandse. Dit brengt Van Bavel deels in verband met regionaal-economische factoren, voor een

ander deel echter met zijn constatering dat de «totale» (pacht)inkomsten van Mariënweerd wèl (redelijk) in de pas bleven met de groeiende uitgaven, eenvoudig omdat het areaal dat de abdij in pacht uitgaf, in het begin van de zestiende eeuw door de lossing van panden — waarover zo dadelijk nog wat meer — behoorlijk toenam. Dat Mariënweerd andersom gestreefd zou hebben naar «maximalisatie» van pachtinkomsten wanneer het economische tij tegenzat (bijvoorbeeld door hogere pacht prijzen te bedingen en betalingsachterstanden terug te dringen), zoals Van Bavel in navolging van de Vlaamse historicus E. Thoen suggereert (386-387), wordt echter met geen enkel gegeven onderbouwd.

Voor het relatieve achterblijven van de Mariënweerdse pacht prijzen in de zestiende eeuw geeft Van Bavel nog een mogelijke reden: de concentratie van pachtgoed in grote pachthoeven zou remmend hebben gewerkt op de prijsontwikkeling. Daarmee raakt hij aan een voor de plattelandsgeschiedenis belangwekkend fenomeen. Een voorzichtige tendens in de richting van concentratie tekende zich reeds af in de tweede helft van de vijftiende eeuw, maar op de keper beschouwd zette het verschijnsel pas echt door rond het midden van de zestiende eeuw. In 1580 pachtten tien «superpachters» de helft van het totale in pacht uitgegeven areaal. Niet alleen kleine, maar ook middelgrote pachters waren toen getalsmatig weggedrukt. Of dit op het Betuwse platteland van de zestiende eeuw een radicaal proces van proletarisering in gang zette, zoals Van Bavel ons een beetje wil doen geloven (414-417), is nog maar de vraag. De bewijzen blijven al met al wat mager.

Van Bavel verklaart de concentratie van pachtgoed uit twee factoren. Ten eerste stegen de graan- (en grond)prijzen gedurende een groot deel van de zestiende eeuw sterker dan de arbeidslonen en dat werkte in het voordeel van grote verpachters, die aangewezen waren op landarbeid en vooral voor de markt produceerden. Dit is niet onaannemelijk maar (opnieuw) ontbreekt het toch aan een solide empirische onderbouwing — Van Bavel produceert bijvoorbeeld geen regionale loongegevens die zijn 'koopkrachtplaatje' onderbouwen. De tweede factor vormden de grote risico's die vooral kleine en middelgrote pachtboeren liepen in de eerste, destructieve fase van de Tachtigjarige Oorlog. Zij beschikten nauwelijks over reserves om eventuele tegenslagen door oorlogsgeweld te boven te komen. Wat Van Bavel hier niet noemt maar in dit verband zeker zoveel gewicht in de schaal legde, was de stijgende belastingdruk die met de chronische staat van oorlog gepaard ging en die veel (kleinere) boeren in moeilijkheden bracht. Jammer is tenslotte, dat niet is nagegaan — zo dat mogelijk is — in hoeverre ook bij andere grootgrondbezitters in de streek, zoals de heren van Buren en Culemborg en de hertogen van Gelre, sprake was van concentratie van pachtgoed.

Men zou zeggen dat de 1500 hectare land welke Mariënweerd in het begin van de zestiende eeuw verpachtte, samen met de 350 hectare die het zelf in de buurt van de abdij uitbaatte, ruimschoots voldoende moet hebben opgebracht voor het onderhoud van een dertigtal kanunniken. Toch blijkt dat niet altijd het geval te zijn geweest. Regelmatig verkeerde de

abdij in geldnood en dan was zij genoodzaakt kredieten op te nemen door goederen te verpanden of te bezwaren met renten. Alleen in het uiterste geval werd grondbezit verkocht. Van Bavel zet het verschil tussen verpanden en bezwaren duidelijk uiteen. Met een effectieve interest van 6 à 10 % was verpanding voor kredietnemers duurder dan renteverkoop waarvan het jaarlijkse rendement voor de koper zo tussen 5 en 6 % lag. Een belangrijk tweede nadeel van verpanding tegenover bezwaring, dat Van Bavel over het hoofd heeft gezien, was dat de debiteur bij verpanding niet kon profiteren van abrupte prijsstijgingen, maar bij bezwaring wel. Hoe dit ook zij, Mariënweerd heeft dankzij beide kredietinstrumenten de ernstige en langdurige financiële crisis waarin het aan het einde van de veertiende eeuw verzeild is geraakt het hoofd kunnen bieden. In de tweede helft van de zestiende eeuw lukte dat niet meer, maar dat had veel minder met economie dan met politiek, religie en oorlog te maken.

Behalve veel lof heb ik tot slot ook nog enige punten van kritiek. Om te beginnen wekt de titel van het boek een verkeerde suggestie; de twee hoofdthema's van het boek, goederenverwerving en goederenbeheer, zijn nauwelijks met elkaar geïntegreerd. In feite bevat het boek twee losstaande verhandelingen. Wat we over goederenverwerving te horen krijgen gaat vrijwel uitsluitend over de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw; over het goederenbeheer is er alleen informatie uit de vijftiende en zestiende eeuw. Vervolgens mist het deel over het goederenbeheer hier en daar toch wel wezenlijke informatie, zoals over de organisatie van de Mariënweerdse goederen in verschillende 'tafels' — waarvan Van Bavel het bestaan slechts één keer terloops aanstipt (253). Evenmin geeft hij inzicht in de (economische) relaties tussen de abdij en haar 'buitenheren'. Af en toe zijn analyses empirisch onvoldoende onderbouwd, waardoor er weinig verklarende kracht vanuit gaat of interpretaties al te veel blijven hangen in speculaties. Ik heb hierboven al wat voorbeelden gegeven en noem verder nog de lange excurs over de herkomst van de wastijnzen (248-264) en de paragraaf over de sociale gevolgen van de concentratie van pachtgoed voor de plattelandsbevolking (411-417). Spijtig tenslotte is de geringe zorg die aan de presentatie van tabellen en grafieken is gegeven. In de inhoudsopgave ervan ontbreken paginaverwijzingen (wat snel opslaan erg lastig maakt), bij veel tabellen en grafieken ontbreekt een duidelijke legenda of toelichting (de tabellen in de eerste helft van het boek zijn zelfs helemaal niet genummerd) en soms is een verkeerde grafiekvorm gekozen. Maar het zijn kleine smetjes die men een getalenteerde jonge historicus als Bas van Bavel graag zal vergeven.

Vakgroep Geschiedenis
Rijksuniversiteit Leiden
Doelensteeg 16
NL-2300 RA Leiden

P.C.M. HOPPENBROUWERS